

Torbjörn Nilsson

Demokratins framväxt och genombrott

De händelserika åren 1917–1922 ses med rätta som demokratins genombrott i Sverige. Efter många turer genomfördes det första valet till riksdagens andra kammare med allmän rösträtt för både män och kvinnor hösten 1921. I januari 1922 kunde därför fem kvinnor träda in i riksdagen för att ta sina platser som folkstyrets företrädare. Då hade också första kammaren demokratiserats i och med att den graderade skalan vid kommunala val tagits bort.

Dessförinnan hade de välbärgade kunnat ha 40 röster, och längre tillbaka i tiden betydligt fler. Parlamentarismen hade också blivit praxis, att regeringen skulle bygga på riksdagens förtroende och inte på kungamaktens.

Sverige var sent ute i fråga om demokratins genombrott. På flera håll i omvärlden har man alltså redan klarat av sitt hundraårsfirande. Svenska kvinnor fick rösträtt sist i Norden. I Norge infördes rösträtt för män 1898 och för kvinnor 1913 (kommunal rösträtt 1900). Parlamentarismen hade segrat redan 1884 då landets kung Oscar II (tillika svensk regent), hade tvingats ge efter för Stortingets parlamentariska krav. I Finland erhöll både män och kvinnor rösträtt 1906. I Tyskland fick männen rösta redan under kejsartiden (1871–1918). Samtidigt illustrerar de två senare fallen att inte bara rösträtten avgör demokratins ställning. Finland var fram till självständigheten 1917 den ryske tsarens storfurstendöme och de folkvaldas inflytande mer begränsat. Riksdagen i Tyskland hade inget inflytande över regeringen. Här bestämde kejsaren och inte minst den av honom utsedde Rikskanslern. Full demokrati med allmän rösträtt och parlamentarism infördes först 1918 när kejsardömet fallit och republiken utropats i efterdyningarna av första världskriget. Den sociala och politiska oron i Tyskland påverkade opinionen i andra länder. Långt in i de konservativa leden ansågs att reformer måste till så att inte oro förvandlades till revolution.

Demokratins seger bör ses i ljuset av händelser i vår omvärld – krig, revolutioner, nya stater. Andra politiska frågor som försvaret har också vävts samman med demokratifrågan, eller snarare demokratifrågorna. Under 1900-talets första decennier utformades vårt demokratiska styre och många stridbara förslag och uppfattningar fördes fram. Så enkelt som att frågan gällde rösträtt eller inte, riksdagsinflytande eller inte, var det knappast. Även ”allmän rösträtt” kunde begränsas genom graderad rösträtt, krav på skattebetalning, kön eller genom en hög rösträttsålder. Riksdagen hade dessutom redan tidigare påverkat regeringens ställning.¹

Historia och politisk kultur

Demokratins genomförande var en fortsättning på sekelgamla strider om makten i samhället. Det förflutna spelade också in under själva rösträttsstriden, vare sig historiska traditioner och minnen grundades på verkliga händelser eller på romantiserade tolkningar. Ett traditionellt synsätt var att Sverige varit som lyckligast då kung och allmoge (bönderna) samverkat för rikets bästa, mot adeln eller andra splittrande krafter. Historiesynen odlades särskilt under 1800-talet och kunde ges både en radikal och en konservativ innebörd. Bondetåget 1914 är ett exempel på konservativ antiparlamentarism då 30 000 bönder samlades i Stockholm för att uttrycka sitt stöd till kungen i försvarsfrågan, gentemot den liberala regeringen.

Också perioden 1719–1772 ("frihetstiden") användes som slagträ under striden om demokratin långt senare. Bakgrunden är att kungamakten i Sverige vid denna tid försvagades och riksdagen tog över. Den skaffade sig till och med rätten att avskeda ministrar i regeringen som man förlorat förtroendet för. Även om det inte rörde sig om någon demokrati skapades åtminstone en form av parlamentarism. Partier utvecklades över ständsgränserna ("hattar" och "mössor"). Under frihetstidens slutskede, 1766, infördes också en för sin tid avancerad tryckfrihet, inklusive rätten att se offentliga handlingar. Gustav III satte visserligen stopp för dessa friheter 1772, men tryckfrihetens första tid hyllas idag som en viktig etapp i det demokratiska samhällets utveckling.

Under 1800-talet och rösträttsstridens decennier tolkades dock frihetstiden ofta negativt – som en tid av korruption, härskande partier och utländskt "bistånd" (mutor). Idealet för konservativa och andra samhällsbevarande krafter var den konstitutionella regeringsform som skapats 1809 när Gustav IV Adolfs envælde störtats. Makten fördelades mellan kung, riksdag och rättsväsende. Kungen styrde landet omgiven av sina rådgivare i regeringen. Riksdagen hade ansvaret för skatterna och tillsammans med kungamakten/regeringen inflytande över lagstiftning. Systemet byggde på maktindelning och uteslöt ett rent parlamentariskt styre.

Politiskt system för elitstyre

När rösträttsfrågan tog fart efter sekelskiftet 1900 gällde fortfarande 1809 års regeringsform. Däremot hade en mer modern riksdag med två kamrar efter decennier av politisk strid 1865/1866 ersatt ständsriksdagen med dess indelning i adel, präster, borgare och bönder. Personen, inte ståndstillhörighet, var centralt i tvåkamarsystemet. Enligt reformens arkitekt Louis De Geer var syftet att undvika envælde, förekomma "ensidiga och förhastade beslut" samt trygga "bildningens och förmögenhetens talan". Rikedom ansågs bevisa

personens kapacitet och inte minst att denne med sina tillgångar kunde stå fri gentemot andra ekonomiska och politiska intressen.²

I första kammaren samlades godsägare, höga ämbetsmän, finansmän och enstaka bönder. ”Överhuset” valdes av landstingen via lokala val där den *kommunala rösträtten* omfattade uppemot hälften av de vuxna männen, de som uppnått inkomstgränsen för kommunalskatt, ca 500 kr. Den för sin tid relativt omfattande rösträtten uppvägdes dock med råge av att antalet röster varierade kraftigt utifrån inkomst och förmögenhet. De ekonomiska kraven för att kunna väljas, valbarheten, var också mycket höga. Bolagen hade röster i kommunerna vars princip liknade aktiebolagens. Att arbetet i första kammaren var obetalt innebar också en begränsning och bidrog till att bevara de övre klassernas övermakt. Bara 6 000 män var valbara till första kammaren under den nya riksdagens första tid. Även kvinnor kunde rösta – det lilla fåtal som hade egna inkomster eller förmögenhet.³

Andra kammaren var mer folklig med sin stora grupp självägande bönder (”hemmansägare”) samt städernas medelklass. *Den politiska rösträtten* vid dessa val krävde förutom 21 års ålder en årlig inkomst på 800 kronor, eller ägande av fastighet värd 1 000 kronor, eller arrenderande av jordbruk taxerat till 6 000 kronor. Kommunalskatten skulle vara betald. Kvinnorna var också formellt utestängda från valen. Knappt 22 procent av de vuxna männen beräknas ha haft rösträtt. Visserligen ökade inkomsterna med tiden och alltfler tog sig över rösträttsstrecket, men efter 40 år var andelen vuxna män som formellt hade rösträtt inte mer än drygt 40 procent. Därifrån försvann 7-8 procent, ca 100 000 väljare, med obetalda kommunalskatter. Fler – välbeställda – bönder hade invalts i första kammaren och några socialdemokrater tagit plats i den andra, efter 1902 års val fyra stycken.

Att ledamöterna vid 1900-talets början numera hörde till partier var däremot något nytt. ”Parti” sågs av många som negativt, något som orsakade splittring inom nationen och tvingade in ledamöterna under kollektiva beslut. Olika grupperingar fanns visserligen i riksdagen och när tullfrågorna stod i centrum vid 1880-talets slut uppstod ”partier” av frihandlare respektive protektionister med ledamöter från båda kamrarna. De förra utgjorde tidens liberala vänster, de senare den konservativa högern.⁴ Att skapa ett parti i nutida mening med kontinuerligt politiskt arbete i samhället var svårsmält för högern. Trots skepsisen bildade konservativa och moderata högergrupper ändå ett sådant 1904, om än lätt beslöjat kallat Allmänna valmansförbundet (AVF). Då hade Sveriges socialdemokratiska arbetareparti (SAP) bildats redan 1889, i nära förbindelse med fackföreningarna. Folkpartiet uppstod som riksdagsparti 1895 och blev 1900 Liberala samlingspartiet med riksorganisationen Frisinnade landsföreningen 1902.⁵

Inte bara fackföreningsrörelsen hade vuxit fram. Väckelserörelser – inom och utom statskyrkan – och nykterhetsrörelser hade framträtt med sina krav på såväl frihet som

förbud. Att få utforma sin religiösa tro på ett fritt sätt, eller att förbjuda alkoholen med dess stora skadeverkningar. Kvinnorörelsen hade grundat föreningar för kvinnans rättigheter i arbetsliv och utbildning samt viktigast här i sammanhanget, rösträtten.

Rösträttsrörelser på marsch

Intresset för rösträttsreformer var efter 1867 begränsat i andra kammaren och minimalt i den första. Hemmansägarna ville hålla landsbygdens växande underklasser av arrendatorer, jordbruksarbetare och tjänstefolk utanför. Böndernas missnöje riktades istället mot dominansen av ”herremän” i första kammaren. Att nya lagar krävde båda kamrarnas stöd innebar att alla reformer av rösträtten kunde stoppas av första kammarens konservativa majoritet. Några liberala röster i andra kammaren, A W Uhr, Fredrik T Borg (första motionen om kvinnlig rösträtt 1884), S A Hedin och S A Hedlund, höjdes dock för en utvidgad rösträtt.⁶

År 1890 bildades *Sveriges Allmänna Rösträttsförbund*, där liberaler och socialdemokrater som Hjalmar Branting ingick. Förbundet organiserade s.k. folkriktsdagar 1893 och 1896, opinionsmöten med delegater valda av både män och kvinnor.⁷ De senares rösträtt hamnade dock i skymundan. Efter tio år upplöstes förbundet. Liberalerna motsatte sig socialdemokraternas planer på storstrejk för rösträttens sak (genomfördes 1902). Samarbetet hade ändå betydelse för den vänstersamverkan mellan de två partierna som senare skulle föra den fulla demokratin i hamn.

Länge grundades de konservativas motstånd mot allmän rösträtt på att röstandet inte var en rättighet alls. Som rektorn och protektionisten Teofron Säve uttryckte det 1896:⁸

. . . rösträtten är ett mandat, den är icke en alla personer tillkommande rätt; den är ett uppdrag, som staten utdelar åt sådana personer, vilka äro kvalificerade för att kunna fullgöra det, och den är icke en rätt, som tillkommer en person blott därför, att han är född eller är medborgare.

Av annan åsikt var diktaren Verner von Heidenstam vars *Medborgarsång*, publicerad i *Svenska Dagbladet* i samband med valet 1899, kom att deklameras på otaliga rösträttsmöten. Särskilt den andra versens slutkläm väckte entusiasm:⁹

Vi stridde gemensamt för hem och härd,
då våra kuster förbrändes.
Ej herrarna ensamt grepo sina svärd,
när varnande vårdkas tändes.
Ej herrarna ensamt segnade ner
men också herrarnas drängar.
Det är skam, det är fläck på Sveriges banér
att medborgarrätt heter pengar.

Historieprofessorn Harald Hjärne hade 1891 lanserat parollen ”Försvar och reformer”, som uttryck för att den som gavs ansvaret att försvara landet också borde ges rösträtt. Erik Gustaf

Boströms regering fick ändå nej på sitt försiktiga förslag 1896 att öka valmanskåren med tio procent. Efter 1900 började dock rösträtten (den manliga) alltmer ses som ofrånkomlig, också av högerens män (kvinnorna fick bli medlemmar i AVF först 1913). Frågan var nu snarast vilka konservativa garantier som krävdes för att första kammaren skulle ge sitt samtycke. Likaså framstod förstakammarfrågan som svårlöst, den konservativa högerens främsta bastion mot beslut som ansågs hota samhällets bestånd.

Kvinnlig rösträtt hade en underordnad roll i riksdagen under seklets början, trots att både liberaler och socialdemokrater hade den i sina program. Oviljan att driva kvinnornas rösträtt parallellt med männens grundades dels i tvivel på att kvinnorna var mogna för uppgiften. De kanske skulle rösta på högern, fruktade man. Dels i ett taktiskt begrundat argument. Så länge som första kammaren valdes genom graderad rösträtt kunde dess konservativa majoritet stoppa alla försök på fullvärdigt politiskt medborgarskap för kvinnorna. Alltså – först männen och sedan skulle kvinnorna med hjälp av vänsterpartiernas ökade styrka kunna följa efter.

Kvinnorörelsen lät sig inte hindras av dessa resonemang. Dess arbete för rösträtt inleddes i lokala föreningar för att sedan samlas 1903 i Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt, LKPR. Kravet var allmän rösträtt till riksdagens andra kammare med samma villkor för kvinnor och män. Valbarhet tillkom 1907. Hädanefter – männens rösträtt var då beslutad – gav de liberala och socialdemokratiska partierna ett mer direkt stöd till kvinnlig rösträtt.¹⁰

Inom LKPR fanns liberaler, högerkvinnor och socialdemokrater. De senare föredrog dock att driva frågan inom det egna partiet. De borgerliga och adliga kvinnorna i rörelsen kände man inte gemenskap med. Högerkvinnan Lydia Wahlström lämnade ordförandeskapet för LKPR då förbundet inför valet 1911 uppmanade till röstning på vänsterns partier. Trots dessa skiljelinjer fanns en stark strävan att fullfölja arbetet för det gemensamma målet – kvinnans politiska medborgarskap, rösträtten.¹¹

Riksdag på stället marsch

I riksdagen uppnåddes 1900 enighet om att rösträtten skulle utredas allsidigt. Fredrik von Otters regering presenterade 1902 ett måttfullt förslag.¹² Kommunal rösträtt (för männen) skulle ge även politisk rösträtt. Krav på betald skatt i kommun och stat ("utskyldsstrecken"), fullgjord värnplikt och en höjd rösträttsålder till 25 år låg i linje med konservativa krav på garantier. Kvinnorna stod fortfarande utanför. Att män som var gifta eller över 40 år skulle få en tilläggsröst uppfattades därför av kvinnornas förkämpar som provocerande. Följden blev det tidigare nämnda bildandet av LKPR.

Erik Gustaf Boström blev 1902 statsminister, en post han redan hade haft under ovanligt lång tid, 1891–1900. Till 1904 års riksdag lade han en proposition om allmän manlig rösträtt och proportionella val. Samtidigt var rösträttshindren omfattande – konkurs, fattigvård, obetalda skatter och icke fullgjord värnplikt. Proportionella val ogillades av vänstern och förslaget föll i andra kammaren. Även 1905 avslogs ett förslag med liknande inriktning. Principen ”allmän rösträtt” var etablerad, men vad betydde det? Utskyldsstrecken hade i alla fall fått ett allmänt stöd i riksdagen.¹³

När Karl Staaff bildade sin första liberala regering 1905 stod den manliga rösträtten först på dagordningen. Rösträttsåldern sattes till 24 år och i linje med Staaffs grundhållning föreslogs majoritetsval i enmansvalkretsar. Förslaget segrade i andra kammaren 1906 men i första vann ett motförslag av bondeledaren och högermannen Alfred Petersson i Påboda. Det innehöll sänkning av maxantalet kommunala röster och proportionella val till båda kamrarna. Därmed föll frågan. Första kammaren hade röstat för en viss reformering av valen till sin kammare. Staaffs förslag berörde inte alls den frågan. Varför? Tanken var att detta ogillade överhus skulle ”vissna bort”, makten överförs till den folkligt valda andra kammaren. En mindre odemokratisk första kammare riskerade enligt Staaff att bli kvar under längre tid och således bromsa demokratiseringen.¹⁴

Högerregering genomför manlig rösträtt

Efter Staaffs avgång 1906 tillträdde högermannen Arvid Lindman som statsminister. Det är något av historiens ironi att en högerregering kom att införa (manlig) rösträtt, medan demokratins mest kända förkämpar Karl Staaff och Hjalmar Branting röstade emot. Men vid närmare betraktande kanske det ändå var logiskt. Det var lättare (eller snarare mindre besvärligt) för en ledande högerman, en pragmatiker och taktiskt skicklig man som Lindman, att lirka igenom rösträtten – och samtidigt bevara viktiga delar av det rådande systemet. Bättre att gripa initiativet med ett system som hade konservativa garantier än att tvingas acceptera ett senare radikalt vänsterförslag, resonerade han.¹⁵

Lindman lyckades samla såväl moderatkonservativa som liberaler, främst dess bönder. Proportionella val föreslogs som valsätt till båda kamrarna (”dubbelproportionalismen”). Valsättet kom att stärka partiernas roll. Oberoende partilösa kandidater fick betydligt svårare att bli invalda. Också den effekten visar på hur komplex och ibland motsägelsefull utvecklingen mot demokrati var. Partier och partimakt var ju något som de konservativa egentligen ogillade, medan vänstern såg positivt på partiväsendet. Här tycktes de ha bytt sida.

Förutom valsättet, som således både Staaff och Branting motsatte sig, hade den allmänna manliga rösträtten – som reformen främst förknippas med – redan accepterats av riksdagens flertal. Problemet hade snarare varit hur detta skulle kombineras med garantier och en reform av de kommunala valen och första kammaren.

Riksdagsbeslutet 1907 krävde grundlagsändring och därmed ett nytt beslut 1909 med riksdagsval däremellan. Trogen sin samhällssyn – förändra för att bevara – reformerade Lindman valen till första kammaren, men behöll dess roll som konservativ garanti. Petersson i Påboda bidrog starkt till det segrande förslaget: Rösträttsstrecken behölls. Antalet röster i kommunen begränsades till 40 (40-gradiga skalan), vilket minskade bolagens makt. Det senare vann ett antal bolagskritiska Norrlandsbönder för reformen. Liberalen Daniel Persson i Tällberg fick igenom arvodering till första kammarens ledamöter och en halvering av de ekonomiska valbarhetskraven. Liberalerna drev också fram att kvinnor med rösträtt kunde väljas in i alla kommunala organ. Landstingen förblev dock stängda för kvinnorna.

Lindmans eftergifter åt olika håll förhindrade inte ett starkt motstånd mot reformen. I andra kammaren utgjordes motståndet av grupper med skiftande grundsyn – liberaler, socialdemokrater och de mest konservativa. I första kammaren motsatte sig konservativa som Ernst Trygger och Rudolf Kjellén förslaget, men propositionen gick igenom.

Riksdagens beslut 1907/1909 minskade första kammarens exklusiva karaktär och ganska snart ökade vänsterns representation, men kammaren var även framöver en konservativ maktbas. Rösträtten till andra kammaren blev inte ens för män fullständig. Rösträttsstrecken (satt i konkurs, fått fattigvård, skatteskulder, ej fullgjord värnplikt) utestängde åren 1911–1920 cirka 20 procent.¹⁶

Kvinnornas rösträtt behandlades knappast alls under de långa debatterna, förutom att deras valbarhet i kommunerna vidgades. Inte heller parlamentarismen diskuterades. Lindmans reform var ett nederlag för vänstern, men dess tid skulle komma med såväl kvinnorösträtt och parlamentarism som en genomgripande förändring av första kammaren, till skillnad från Lindmans reformkonservativa skapelse. Det visste man dock inte 1907–1909. Att systemet skulle hålla tillbaka vänsterns krav under lång tid föreföll inte omöjligt.

Kungamakten träder fram – och tillbaka

Parallellt med rösträtten var förhållandet mellan riksdag och kungamakt en het fråga, vilket den varit under lång tid. I 1809 års regeringsform fanns inget utrymme för parlamentarism. ”Konungen äger att allena styra Riket”, hette det i § 4. Regeringen, eller med ett äldre uttryck ministären, bestod av ämbetsmän med uppgiften att ge råd till kungen. Likt andra höga ämbetsmän utsågs de också av honom. Någon statsminister i modern mening ingick inte

före 1876, även om mycket av en regeringschefs uppgifter kunde skötas av starka justitiestatsministrar som Louis De Geer 1858–1870 (samt 1875–1880).¹⁷

Långsamt utformades under andra hälften av 1800-talet mer sammanhållna regeringar. Att kunna uppbåda stöd för de kungliga propositionerna i riksdagen blev allt viktigare. Man talade om en svensk form av ”parlamentarism” som inte byggde på den brittiska konfliktskapande varianten utan på fruktbarande samverkan utan att kungamakten ifrågasattes. Med tiden kom Oscar II att koncentrera sig på utrikes- och försvarspolitik, traditionella huvudområden för en regent. Också efterträdaren Gustaf V följde den linjen. Riksdagen hade fått en allt starkare ställning – men undantag fanns.

Andrakammarvalet 1911 var det första med allmän manlig rösträtt och vänstern gick som väntat framåt. Staaff bildade regering fast besluten att hålla igen på försvarsutgifterna till förmån för sociala reformer. Samtidigt ökade motsättningarna mellan stormakterna. Regeringens beslut att skjuta upp byggandet av en pansarbåt (F-båten) och därmed riva upp den tidigare regeringens beslut väckte stark kritik från höger, med stöd i breda folklager. Försvarsvänliga kvinnoföreningar bildades och fick stark uppslutning. Den högersinnade upptäcktsresanden Sven Hedin skrev broschyren ”Ett varningsord” som med effektiva retoriska grepp kritiserade liberalerna försvarspolitik.¹⁸

Kampanjer organiserades och stora insamlingar till pansarbåten genomfördes. Kulmen var när ”bondetåget” med 30 000 deltagare den 6 februari 1914 framförde sitt stöd till kung Gustaf V, vars uppfattning om ett starkare försvar var allmänt känd. I sitt ”borggårdstal”, skrivet av Hedin och löjtnanten Carl Bennedich, tog kungen avstånd från regeringens försvarspolitik, till förmån för försvarsvännernas krav på upprustning. Lindman ogillade den skarpa tonen i talet, medan Trygger såg det som briljant. Att kungen i det dolda använt sig av egna högersinnade rådgivare, vid sidan om regeringen, hade också bidragit till misstron mellan regenten och hans regering. Sedan kungen inför Staaff inte velat lova – de två hyste inga varma känslor för varandra – att avstå från liknande protester framöver avgick Staaff. Han ansåg att kungen hade brutit mot författningen med sitt tal. Utifrån ordalydelsen i regeringsformen från 1809 hade knappast Gustaf V begått något fel. Däremot stred handlingssättet mot den praxis – ”levande författning” med Staaffs begrepp – som alltmer kommit att utvecklas. Parlamentarismens princip hade lidit nederlag.

Som en följd av krigsfaran utsågs den konservative Hjalmar Hammarskjöld att leda en ämbetsmannadominerad regering. Partierna kom överens om att lägga stridsfrågorna åt sidan under kriget. Redan våren 1917 orsakade dock den sociala oron med hungerdemonstrationer, med totalt en kvarts miljon människor, att partipolitiken återupptogs.¹⁹ Hammarskjöld avgick sedan regeringen fått stark kritik för sin handelspolitik. Efter ett halvår med den moderate högermannen Carl Swartz vann vänstern tack vare

Lindmanregeringens rösträttsreform en övertygande seger vid höstvalet. En liberal-socialdemokratisk koalitionsregering under historieprofessorn Nils Edén och med Branting som statsråd, tog vid.

Regeringsskiftet brukar betecknas som den moderna parlamentarismens definitiva genombrott. Innan Edén tillträdde hade han utverkat ett löfte av Gustaf V att denne skulle ge regeringsuppdraget åt det parti som kunde uppbåda majoritet i andra kammaren. Kriser som 1914 års med egna politiska utspel av kungen skulle undvikas.²⁰ Till skillnad från rösträtten krävde inte parlamentarismens införande att författningen ändrades. Liksom tidigare, och fram till den nu gällande från 1974, skulle det stå att kungen styrde landet. Praxis hade dock ändrats och från 1917 blev betydelsen allt tydligare att *regeringen* hädanefter hade den rollen. ”Kungl. Majt” tolkades som ”regeringen”.

Kvinnorösträtten i bakgrunden

Arbetet för kvinnorösträtten hade gått framåt efter bildandet av LKPR 1903. Genusforskare har betonat den betydelse frågan fick för många kvinnor. Politiken – länge ett manligt reservat – kunde bli en offentlig arena också för LKPR:s 17 000 medlemmar. Många av dem hade även erfarenheter från andra föreningar som Fredrika Bremer-förbundet, Röda Korset eller nykterhetsorganisationen Vita Bandet. De ledande kvinnorna i dessa rörelser hade ofta utbildning och en hög samhällsställning, vilket ökade rörelsens – och kravens – legitimitet. Kvinnornas retorik påminde om väckelserörelsens. Det gällde att väcka kvinnorna till insikt om rösträttens betydelse. Bland kända företrädare kan utöver Lydia Wahlström nämnas Anna Whitlock, ordförande i LKPR 1903–1909 och 1912–1914, Emilia Bromée, Ann Mari Holmgren, socialdemokraten Anna Lindhagen och författaren Elin Wägner.²¹

Förbundet hade också en manlig stödtrupp, med främst liberaler. När Staaff för andra gången bildade regering följde den första propositionen om kvinnlig rösträtt och valbarhet 1912. Den starka vänstermajoriteten i andra kammaren illustrerades av röstsiffrorna 140-66 för ett ja. Första kammaren gick dock emot, 86-58, även om anhängarna var fler än tidigare. Rösträtten för kvinnorna gick därefter in i en tyst period 1913–1917, åtminstone i riksdagen. Borggårdstalets parlamentariska konflikt och världskrigets borgfred stod i vägen för en lösning av frågan.

Carl Swartz accepterade kvinnlig rösträtt men fick inte igenom sitt förslag. När Edén trädde till som ledare för vänsterregeringen efter höstvalet 1917 var målet en genomgripande författningsreform med lika kommunal rösträtt – vilket skulle beröva högern makten över första kammaren – och kvinnlig rösträtt. Socialdemokraterna och radikala utbrytare som

samlats i Sveriges socialdemokratiska vänsterparti (SSV) hade dessutom kravet på republik på sina banér.²²

Motståndet mot kvinnlig rösträtt hade alltmer luckrats upp. Valstrateger inom Allmänna valmansförbundet spekulerade i att kvinnorna kunde bli en tillgång. De var mer religiöst inriktade vilket ansågs leda till konservativa synsätt. De som värnade om traditionella klasskillnader kunde också reagera mot att en vanlig arbetare hade rösträtt, men inte en bildad kvinna ur överklassen. Ledande högermän kunde möta argument för kvinnlig rösträtt från såväl sina hustrur som döttrar. Ernst Trygger, som i allmänhet tillhörde AVF:s högerflygel, kom genom påverkan från sin familj att acceptera kvinnornas rösträtt tidigare än de flesta andra högermän.

Kvinnornas rösträtt hamnade ändå åter i skymundan. Men denna gång ansågs den kunna ingå i en större reform utan större problem. I riksdagen inriktade vänstern sin kraft på den kommunala rösträtten och första kammarens ställning. Här var motståndet mycket starkare. En demokratisering, eller till och med avskaffande, av den innebar en påtaglig maktförändring. Liberaler och socialdemokrater – nu största parti i andra kammaren – skulle i sådana fall ta över. Som bäst kunde högern uppnå garantier för att deras intressen kunde tillvaratas genom rösträttshinder av olika slag.

Våren 1918 stoppades regeringen Edéns förslag om en demokratiserad första kammare och kvinnlig rösträtt av första kammaren. Det blev den sociala oron i Europa vid krigsslutet i november 1918 som gav demokratin en avgörande knuff framåt. Utgången var dock inte självklar ens i Sverige som stått utanför kriget.

Genombrott i revolutionernas skugga

Regeringen hade inkallat en urtima (extra) riksdag senhösten 1918.²³ Syftet var främst justering av de statsanställdas löner som genom krigsårens inflation urholkats. Tysklands sammanbrott och krigets upphörande i november medförde att kejsaren gick i exil och en republik utropades. Radikala socialister ville gå längre och skapa en rådsrepublik efter rysk modell. Också på andra håll bröt revolutioner ut. Oron växte för att något liknande kunde ske i Sverige. Vänstersocialistiska SSV stödde de ryska bolsjevikerna och försökte få till en storstrejk. Militären vidtog åtgärder mot eventuellt opålitliga förband. I stället för lönefrågan blev nu demokratin riksdagens huvudnummer, även om den av formella skäl inte kunde besluta om ändringar rörande riksdagsvalen, som reglerades i grundlagen (Regeringsformen 1809). Man löste det med en blandning av formella beslut och överenskommelser om att ta beslutet när det var konstitutionellt möjligt.

Hjalmar Branting, Värner Rydén och andra socialdemokrater och fackföreningsledare var fullt syselsatta med att dämpa oron. Man använde även oron för att få högern att ge vika. Också inom näringslivet höjdes röster för att nå en lösning. Likaså vädjade ärkebiskopen Nathan Söderblom till högern att ge efter. Kungen hade dessutom sedan en tid varit inne på samma linje och kronprins Gustav Adolf var numera gift med en engelsk prinsessa. Hur det hade gått om Gustaf V i stället utnämnt en kampregering från höger vet ingen. Nu bidrog systemskiftet till att rädda monarkin och kraven på republik förlorade i styrka.

Debatten vid 1918 års extra riksdag inleddes i ett särskilt utskott, fördes sedan i en delegation tio man stark och till slut satte en grupp på fyra punkt: Branting, liberalen Herman Kvarnzelius och högermännen Swartz och Adolf Dahl. Författningsförslaget segrade den 17 december i andra kammaren med 167-12, bara SSV gick emot. Första kammaren godkände utan omröstning. Rösträttsåldern för andrakammarval höjdes till fyllda 23 år, för val till landstinget dock 27 år. Första kammarens mandattid förlängdes från sex till åtta år och valbarhetskraven var fortfarande högre än till andra kammaren. Fattigvårdsstrecket behölls, men mildrades. Konkurs och omyndighetsförklaring utgjorde fortfarande hinder. ”Utskyldsstreckets” krav på fullgjorda skattebetalningar vid andrakammarval togs bort. Däremot behölls det i modifierad form för kommunalvalen.

Den urtima riksdagen hösten 1918 kunde som nämnts inte besluta om kvinnornas rösträtt (och valbarhet). Däremot accepterade högerledarna i utskottet att ett sådant beslut skulle tas vid den ordinarie riksdagen följande år. De demokratiska reformerna var därför i hamn med riksdagens beslut den 17 december 1918, om än formellt först med regeringens proposition våren 1919 (beslut 24 maj), då också andra förslag som innebar grundlagsförändringar togs, med definitivt avslut vid riksdagen 1921, den 26 januari.

Som en följd av författningsreformen genomfördes nyval både till första och andra kammaren i september 1921. Valdeltagandet för kvinnorna blev lägre än för männen. Mindre än hälften röstade, 47 procent, jämfört med drygt 60 procent av männen. De senares valdeltagande 1911 efter Lindmans rösträttsreform uppgick till 57 procent, men då hade en viss tradition hunnit utvecklas eftersom en del män kunnat rösta sedan 1866.

När riksdagen öppnades i januari 1922 kunde för första gången en kvintett kvinnor träda in som ledamöter. Någon större andel av beslutsfattarna utgjorde inte gruppen, ungefär 1,3 procent. Ändå var deras inval en politisk vändpunkt. Kvinnan var nu erkänd som politisk medborgare fullt ut. Den historiska gruppen representerade olika politiska riktningar. Kerstin Hesselgren var ensam kvinna i första kammaren. Hon hade invalts med hjälp av både liberaler och socialdemokrater, efter en hemlig aktion. Liberalernas uppdelning i två partier 1923–1934 stod hon utanför och betecknade sig liksom Elisabeth Tamm, invald i andra

kammaren, som "frisinnad vilde". De övriga tre kvinnorna i andra kammaren var högerns Bertha Wellin samt socialdemokraterna Agda Östlund och Nelly Thüring.

Perspektiv på demokratins seger

Demokratins genombrott kan i en sammanfattande skildring som här förefalla smärtfri. I samtiden kunde det se helt annorlunda ut. En tysk seger i världskriget hade sannolikt gett en annan utveckling. En mer omfattande revolutionär våg kunde också ha lett till blodiga sammandrabbningar, exempelvis i samband med de stora möten och demonstrationer som arrangerades. Strejknivån i Sverige var hög, men våldsutövning mer sällsynt. Storstrejken 1909 hade visat på arbetarrörelsens disciplin och skötsamhet (alkohol fick inte säljas) mitt i den skarpa striden. Däremot vände sig liberaler och konservativa emot att tidningspressen omfattades av strejken vilket ansågs kränka tryckfriheten. Bara LO:s strejktidning *Svaret* utkom.

1918 utkämpades ett inbördeskrig mellan vita och röda i Finland. Den upproriska röda sidan fick stöd av arbetarrörelsens mest radikala delar i Sverige. Branting var helt emot, men undvek också att ge stöd åt den lagliga vita regeringen. Om revolutionsförsöket inspirerade vissa grupper så kan den brutala repressionen mot upprorsmännen (och –kvinnorna) efteråt ha avskräckt från våldsanvändning.

Reformismen stod sig stark. Arbetarrörelsen och de andra folkrörelserna var sedan flera decennier indragna i kommunala och i statliga organ. Den sociala omsorgen var begränsad, men på flera områden hade organisationerna själva byggt upp vissa sociala skyddsnet. Kvinnorörelsen med LKPR i spetsen fostrade inte aktivister som de revolutionära suffragetterna i Storbritannien. Rösträttskvinnorna var starkt engagerade för kvinnornas rättigheter, men på andra sätt samhällsbevarande.

Inom högern i vid mening fanns också närmast reaktionära företrädare. Någon avgörande roll fick de aldrig. I slutskedet stod varken kvinnorösträtten eller demokratiseringen av den kommunala rösträtten (och därmed också första kammarens demokratisering) i fokus. Den sista försvarslinjen var istället olika former av konservativa garantier. Sådana inslag i författningsreformen underlättade högerns anpassning. När kungahus, ärkebiskopen och delar av näringslivet manade till reträtt var det svårt att vägra. Särskilt när revolutioner och social oro i omvärlden pressade på för en lösning.²⁴

Trots det demokratiska genombrottet som här beskrivits fanns fortfarande grupper som av olika orsaker lämnades utanför det demokratiska systemet. Orsaken kunde vara att diskriminering gjorde att exempelvis romer inte folkbokfördes och därför aldrig skrevs in i röstlängderna, eller att praktiska hinder uppstod för interner på fängelserna eller andra

intagna på institutioner. En åldergräns ansågs självklar, men var skulle den gå? På flera sätt fortsatte debatten om demokratins utvidgning också efter 1921 och in i vår nutid.

Tidslinje

- 1865-66 Tvåkammarriksdag införs. Starkt begränsad rösträtt utifrån ekonomisk ställning. Graderad kommunal rösträtt.
- 1884 Fredrik T Borg, första riksdagsmotionen om kvinnlig rösträtt.
- 1890 Sveriges Allmänna Rösträttsförbund bildas.
- 1896 Proposition (Boström). Begränsad utvidgning av manliga rösträtten. Avslogs.
- 1902 Arbetarrörelsens storstrejk för rösträtten 15-17/5.
- 1902 Proposition (von Otter). Vidgad manlig rösträtt och extraröst (gifta eller över 40 år). Avslogs. Riksdagen begär ändå en utredning av rösträttsfrågan.
- 1903 Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt, LKPR, bildas.
- 1904 Proposition (Boström). Allmän manlig rösträtt och proportionella val. Omfattande rösträttshinder. Avslogs. Samma öde för hans snarlika proposition 1905.
- 1906 Proposition (Staaft). Allmän manlig rösträtt, majoritetsval. FK emot. Avslogs.
- 1907-09 Proposition (Lindman). Allmän manlig rösträtt, med konservativa garantier. Proportionella val. Reformering kommunala rösträtten (40-gradiga skalan). Godkändes.
- 1911 Första valet med manlig rösträtt. Vänstern (liberaler och socialdemokrater) framåt.
- 1912 Proposition (Staaft). Den första med kvinnlig rösträtt och valbarhet. FK emot. Avslogs.
- 1914 (6/2) Bondetåget, manifestation för kungen och mot regeringens försvarspolitik. Parlamentariskt bakslag. Dagen efter demonstrerar vänstern för regeringen.
- 1914–1917 Borgfred under första världskriget. Konservativ ämbetsmannaregering (Hammarskjöld).
- 1917 (19/10) Första vänsterregeringen med liberaler och socialdemokrater. Edén statsminister. Konstitutionellt löfte från Gustaf V (17/10). Definitivt parlamentariskt genombrott.
- 1918 våren Propositioner (Edén). Demokratiserad FK respektive kvinnlig rösträtt. FK emot. Avslogs.
- 1918 (17/12) Proposition (Edén) vid extra riksdag. Demokratiserad första kammare, graderad röstskala bort. Godkändes. Uppgörelse att kvinnlig rösträtt m.m. som av formella skäl inte kunde avgöras skulle tas vid nästa riksdag. Definitivt demokratiskt genombrott.
- 1919 våren Första valen med allmän och lika rösträtt för män och kvinnor till kommun och landsting.
- 1919 (24/5) Överenskomna reformer med grundlagsstatus godkändes i ett första beslut.
- 1921 (26/1) Andra beslutet om reformerna.
- 1921 sept. Första fullt demokratiska riksdagsvalet med kvinnlig rösträtt.
- 1922 januari De fem första kvinnliga ledamöterna trädde in i riksdagen.

Noter

---

¹ Litteraturen kring de frågor som behandlas i texten är sammantaget mycket omfattande. I noterna anges de verk som använts samt ett antal studier som kan vidga perspektiven. Ett exempel på de senare är Kurt Johansson (1987), red., *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*, en idéhistorisk antologi som ger insikter i politikens retoriska och dramatiska sidor. Också en verklig klassiker med högt läsvärde bör lyftas fram, Axel Brusewitz (1951/1964), *Kungamakt, herremakt, folkmakt. Författningskampen i Sverige 1906–1918*.

² De Geer citerad i Stig Ekman (1966), *Slutstriden om representationsreformen*, 37 f.

³ Om Första kammarens karaktär, Torbjörn Nilsson (1994), *Elitens svängrum. Första kammaren, staten och moderniseringen 1867–1886*, kap. III-IV.

⁴ Bo Stråth (2012), *Norstedts Sveriges historia, 1830–1920*, 165. En klassisk statsvetenskaplig skildring av tullstriden är Torsten Petré (1945), *Ministären Themptander*.

⁵ Allmänt om rösträttsrörelsen, Torbjörn Vallinder (1962), *I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886–1900*. Vallinder berör nästan inte alls kvinnornas rösträttskrav. Även om dessa fick en starkare ställning efter 1900 fanns de redan under hans period.

⁶ Om tidiga rösträttsförslag, Vallinder (1962), 15-19. Om F T Borg, se Christina Carlsson (1986), *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880–1910*.

⁷ Folkriksdagarna, Vallinder (1962), första 1893, 93-115, andra 1896, 171-184.

⁸ Säves inlägg 1896 citerat från Torbjörn Vallinder (1966), "Rösträttsrörelsens idéer", i Stig Hadenius (red.), *Kring demokratins genombrott i Sverige*, 25 f.

⁹ Heidenstams "Medborgarsång" ingår i diktcykeln *Ett folk* (1899). Den finns också i en modern pocketupplaga, *Dikter* (2007), 334.

¹⁰ Om LKPR se Josefin Rönnbäck (2004), *Politikens genusgränser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902–1921*, samt antologin *Rösträtten 80 år* (Justitiedepartementet, 2001). Här finns uppsatser av bl.a. historikerna Christina Florin, Josefin Rönnbäck och Gunnela Björk. Högers kvinnor och dess strävanden skildras på ett klagörande sätt i Stina Nicklasson (1992), *Högers kvinnor. Problem och resurs för Allmänna valmansförbundet perioden 1900-1936/37*.

¹¹ Splittringen, se Rönnbäck (2004), 127-135.

¹² Nils Stjernquist (1996), *Tvåkammartiden. Sveriges riksdag 1867–1970*, ger en sakkunnig översikt av rösträttsfrågans – och parlamentarismens – behandling i riksdag och regering under den tid som här behandlas.

¹³ Stjernquist (1996), 63 f.

¹⁴ Stjernquist (1996), 68 f; Peter Esaiasson (2010), *Karl Staaff. Sveriges statsministrar under 100 år*.

¹⁵ Lindmans reform 1907, se Stjernquist (1996), 57-81; Leif Lewin (2010), *Arvid Lindman. Sveriges statsministrar under 100 år*; Torbjörn Nilsson (2004), *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*, 138-141.

¹⁶ Om konsekvensen av rösträttsstrecken, se Ebba Berling (2005), *Rösträtt med förhinder. Rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920*, 125.

¹⁷ Två äldre verk om statsministerämbetet: Nils Forssell (1918), "Statsministerämbetets genesis. Ett bidrag till de konstitutionella idéernas historia i Sverige", *Statsvetenskaplig Tidskrift*, samt Einar Forssberg (1931), *Det svenska statsministerämbetets tillkomst. En historisk översikt*. Utvecklingen mot en ministär analyseras i ett jämgammalt verk, Leif Kihlberg (1922), *Den svenska ministären under ståndsriksdag och tvåkamarsystem. Intill 1905 års totala ministerskifte*.

¹⁸ Försvarsstriden och bondetåget är delar av samma grundfråga, parlamentarism eller kungligt inflytande? Frågan har behandlats av en rad forskare. Jarl Torbacke (1983), "Försvaret främst". *Tre studier till belysning av borggårdskrisens problematik*. En läsvärd nyare översikt byggd på tidigare forskning är Axel Odelberg (2014), *Med kungen som verktyg. Historien om försvarsstriden, borggårdskrisen & Sven Hedin*.

¹⁹ Hungerdemonstrationer våren 1917. Arbetarrörelsens roll i denna orons tid skildras av Carl Göran Andræ (1998), *Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918*. En livfull skildring ifrån ett Stockholmsperspektiv ges i Håkan Blomqvist (2017), *Potatisrevolutionen och kvinnoupploppet på Södermalm 1917. Ett historiskt reportage om hunger och demokrati*.

²⁰ Parlamentariskt genombrott: Utifrån ett statsvetenskapligt och spelteoretiskt perspektiv analyserar Leif Lewin (2002, 5:e uppl.) i *Ideologi och strategi. Demokratins seger och andra vändpunkter i tidens politiska historia*. Stjernquist (1996) behandlar systematiskt parlamentarismens framväxt och innebörd, Kap. 14, "Relationen mellan riksdag och regering. Parlamentarismen", 229-278.

²¹ Rönnbäck (2004); *Rösträtten 80 år* (2001).

²² Edéns regering och genombrottets slutfas: Stjernquist (1996), 82-96. Sverker Oredsson (2017), *Nils Edén. Demokratins statsminister*. Gunnar Wetterberg (2010), *Nils Edén. Sveriges statsministrar under 100 år*.

²³ Om förloppet vid den urtima riksdagen 1918 och utskottets arbete, Stjernquist (1996), 82-99.

²⁴ Högersnens agerande är temat i Stefan Olsson (2000), *Den svenska högersnens anpassning till demokratin*. För en diskussion om orsakerna se även Nilsson (2004). Näringslivets betydelsefulla roll för upplösningen behandlas i Sven Anders Söderpalm (1969), *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet. Ett perspektiv på första världskrigets svenska historia*.

Litteratur

Andræ, Carl Göran (1998), *Revolt eller reform. Sverige inför revolutionerna i Europa 1917–1918*.

Berling, Ebba (2005), *Rösträtt med förhinder. Rösträttsstrecken i svensk politik 1900–1920*.

Blomqvist, Håkan (2017), *Potatisrevolutionen och kvinnoupploppet på Södermalm 1917. Ett historiskt reportage om hunger och demokrati*.

Brusewitz, Axel (1951/1964), *Kungamakt, herremakt, folkmakt. Författningsskampen i Sverige 1906–1918*.

Carlsson, Christina (1986), *Kvinnosyn och kvinnopolitik. En studie av svensk socialdemokrati 1880–1910*.

Ekman, Stig (1966), *Slutstriden om representationsreformen*.

Esaiasson, Peter (2010), *Karl Staaff. Sveriges statsministrar under 100 år*.

Forsberg, Einar (1931), *Det svenska statsministerämbetets tillkomst. En historisk översikt*.

Forsell, Nils (1918), "Statsministerämbetets genesis. Ett bidrag till de konstitutionella idéernas historia i Sverige", *Statsvetenskaplig Tidskrift*.

Heidenstam, Verner von (1899), "Medborgarsång", i *Ett folk*.

Johannesson, Kurt (1987), red., *Heroer på offentlighetens scen. Politiker och publicister i Sverige 1809–1914*.

Kihlberg, Leif (1922), *Den svenska ministären under ståndsriksdag och tvåkammersystem. Intill 1905 års totala ministerskifte*.

Lewin, Leif (2002), *Ideologi och strategi. Demokratins seger och andra vändpunkter i tidens politiska historia*.

Lewin, Leif (2010), *Arvid Lindman. Sveriges statsministrar under 100 år*.

-
- Nicklasson, Stina (1992), *Högerns kvinnor. Problem och resurs för Allmänna valmansförbundet perioden 1900-1936/37*.
- Nilsson, Torbjörn (1994), *Elitens svängrum. Första kammaren, staten och moderniseringen 1867-1886*.
- Nilsson, Torbjörn (2004), *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904-2004*.
- Odelberg, Axel (2014), *Med kungen som verktyg. Historien om försvarsstriden, borggårdskrisen & Sven Hedin*.
- Olsson, Stefan (2000), *Den svenska högerns anpassning till demokratin*.
- Oredsson, Sverker (2017), *Nils Edén. Demokratins statsminister*.
- Petré, Torsten (1945), *Ministären Themptander*.
- Rönnbäck, Josefin (2004), *Politikens genusgränser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors politiska medborgarskap 1902-1921*.
- Rösträtten 80 år* (Justitiedepartementet, 2001).
- Stjernquist, Nils (1996), *Tvåkammartiden. Sveriges riksdag 1867-1970*.
- Stråth, Bo (2012), *Norstedts Sveriges historia, 1830-1920*.
- Söderpalm, Sven Anders (1969), *Storföretagarna och det demokratiska genombrottet. Ett perspektiv på första världskrigets svenska historia*.
- Torbacke, Jarl (1983), *"Försvaret främst". Tre studier till belysning av borggårdskrisens problematik*.
- Vallinder, Torbjörn (1962), *I kamp för demokratin. Rösträttsrörelsen i Sverige 1886-1900*.
- Vallinder, Torbjörn (1966), "Rösträttsrörelsens idéer", i Stig Hadenius (red.), *Kring demokratins genombrott i Sverige*.
- Wetterberg, Gunnar (2010), *Nils Edén. Sveriges statsministrar under 100 år*.